

İSLÂM TARİHİNDE İLK DÜZENLİ ORDUNUN KURULUŞU (*)**Halit ÇİL (**)****Özet**

İslâm tarihinde siyasî ve askerî yapılanmanın başlangıcı veya en önemli sâiki divanın kurulmasıdır. Hz. Peygamber ve Hz. Ebû Bekir dönemlerinde gönüllülüğe dayanan askerlik şekli, Hz. Ömer zamanında divanın kurulmasıyla birlikte mecburiyet kazanmış, böylece, düzenli ordunun kurulması yönünde ilk adım atılmıştır. Buna bağlı olarak fetihler genişlemiş ve artan gelirler orduyu daha da sistematize etmiş ve geliştirmiştir. Bu makale İslâm tarihinde ilk düzenli ordunun kuruluşunu ele alacaktır.

Anahtar Kelimeler: İslâm Tarihi, Divan, Ordu, Ordunun Kurulması, Halife Ömer.

THE ESTABLISHMENT OF THE FIRST REGULAR ARMY IN THE ISLAMIC HISTORY**Abstract**

The beginning of the political and military structuring and its most important leitmotif is the establishment of diwan. The formation of military service was based on volunteers during the periods of The Prophet Muhammad and Abu Bakr assumed the form of military conscription when the diwan first was established under the Caliph Omar. In this way, the basic steps were taken towards the establishment of the regular army. In connection with this development, conquests got widespread, and the increasing revenues led to the improvement of the army in a more systematic manner. This article will deal with the establishment of the first regular army in the Islamic history.

Keywords: Islamic history, Diwan, Army, Establishment of Army, Caliph Omar

* Bu makale, “Hz. Ömer Dönemi Ordu ve Ordugâhlar”, (Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1999) adlı basılmamış yüksek lisans tezimizin bir bölümünün gözden geçirilmiş hâlidir.

** Yrd. Doç. Dr., KSÜ İlahiyat Fakültesi, halitcil@gmail.com.

GİRİŞ

622 yılında Mekke'den Medine'ye gerçekleşen hicretle birlikte ortaya çıkan İslam devletine yapılan saldırılara karşı koymak ve bir görev olarak yüklenen dini yayma ameliyesini gerçekleştirmek için orduya ihtiyaç duyulmuştur. Askeriyenin gelişimini takip edebilmek için, İslam tarihinin temel kaynakları ve güncel birçok eserin taranmasıyla, gönüllülükten nizamiliğe geçiş safhalarının ortaya konulması gerekmektedir. Bu çalışma; İslam tarihinde ilk düzenli orduya divanı kurmakla en önemli adımı atmış olan Hz. Ömer'in, kendisinden önceki dönemlerde gönüllülük esasına dayalı olan sistemi değiştirme çabalarını ortaya koymaya gayret edecektir.

I- Düzenli Ordu Öncesi Durum

İslâmiyet'ten önce Arap kabileleri arasında ve Hz. Peygamber devrinde düzenli ordular bulunmamaktaydı. Savaşa izin verilmesinden¹ sonra, Resûlullah savaş için çağrıda bulunur, Müslümanlardan gönüllü olanlar² orduya katılır ve bunların isimleri kütük defterlerine kaydedilirdi. Sefere katılmaktan geri kalan ve gönülsüz olanlara Hz. Peygamber zor koşmuyordu.³ Onun kurmuş olduğu siyasi otorite gönüllü bir teşkilattı ve beraberinde askerî harekâtlara katılma, zekat verme gibi yükümlülükleri getiriyordu. Görevlerini yerine getirmeyenlere uygulanan müeyyideler tamamıyla ahlâkî idi ve geleneksel devlet zorbalığı metotlarıyla bir ilişkisi bulunmuyordu.⁴

¹ Hacc, 38-39. "Allah, iman edenleri korur. Şu da muhakkak ki Allah, hain ve nankör olan herkesi sevgisinden mahrum eder. Kendileriyle savaşılana (müminlere), zulme uğramış olmaları sebebiyle, (savaş konusunda) izin verildi. Şüphesiz yok ki Allah, onlara yardıma mutlak surette kadirdir." Hicretin ikinci yılında şu ayetle savaş izni verildi. Bu ayet savaş hakkında ilk nazil olan ayettir (Nesâi, *Cihâd*, 1). Ayrıca bkz.: Bakara, 190, 244.

² Buhârî, *Cihad*, 137, 139.

³ İbn Kayyim el-Cevziyye, *Zâdu'l-Meâd*, (çev. Heyet, İstanbul: İklim Yay., 1989), c. IV, s.91.

⁴ Abdulvehhab el-Efendi, *Nasıl Bir Devlet*, (çev. Hasan T. Kösebalaban, İstanbul: İlke Yay., 1994), s. 35.

Gönüllülerden oluşan ordunun asker sayısını Hz. Peygamber kendisi tayin ederdi. Toplanan kişileri denetler ve savaşmaktan âciz olanları veya geride kalması gerekenleri ordudan çıkartır, bazen de çocuk yaştakilerden istekli ve bedeni olarak uygun olanların sefere katılmasını uygun görürdü.⁵ Orduya katılmayıp geride kalanların da, sefere iştirak edenlerin gerideki aile fertlerine göz kulak olmalarını isterdi.⁶

Resûlullah'ın vefatından sonra halife seçilen Hz. Ebû Bekir döneminde de ordu teşkili gönüllülük esasına dayanmıştır. Hz. Peygamber'in izinden yürüyen ilk halife, kendi arzusu ile savaşa katılanları kabul etmiş, geri kalmak veya dönmek isteyenlere izin vermiştir.⁷ Hz. Ebû Bekir döneminde askeriyede köklü değişiklikler olmamış, Hz. Peygamber devri özellikleri devam etmiştir.

Suriye ve Irak bölgesindeki fetihlerin başlangıcında Hz. Ebû Bekir vefat edince halife seçilen Hz. Ömer, bu fetihlere ivme kazandırarak devam ettirmiştir. Hilafete geçtiğinde öncelikli siyaseti; ordu için mümkün olabildiğince kuvvet toplamak (tahşîd) ve askerî birlikleri savaş icaplarına göre düzenleyip sevk ve idare etmek (tâbiye) olmuştur.⁸ Ordu için asker toplamada yaşanan gönülsüzlük veya soğukluktan dolayı oldukça kaygılanmıştır. Fetihlerin genişleyip Beytûlmâl'e ekonomik girdilerin artması sonucu, ordu teşkilinde yaşadığı kaygıyı da gidermek üzere divanı kurmuştur. Böylelikle ülkenin asker kaynağını resmî kayıt altına almış, ekonomik refahın bireyler arasında âdil dağılımını sağlamış, müstakil, teşkilatlı ve güçlü bir ordunun oluşmasına zemin hazırlamıştır.

⁵ Buhârî, *Şehadet*, 18.

⁶ Müslim, *İmâret*, 38.

⁷Hüseyin el-Hâc Hasan, *Hadâratu'l-Arab fî Sadri'l-İslam*, (1. Baskı, Beyrut: Müessesetu'l-Câmiyye, 1992), s. 197; Faruk Said Mecdelâvî, *el-İdâretu'l-İslâmiyye fî Ahdi Ömer b. el-Hattâb*, (Beyrut: Dâru'n-Nahdati'l-Arabî, 1991), s. 173.

⁸ Mecdelâvî, s. 176.

II- İlk Düzenli Ordunun Kurulması

A- Divan ve Askerî Yönü:

Hz. Ömer devrinde fetihler geniş sınırlarda, kısa sayılabilecek bir zaman diliminde gerçekleşmesinden dolayı, düzenli bir ordu teşkilatının kurulması bir bakıma zorunlu hale gelmiştir. Ordunun kuruluş aşamalarına baktığımızda görürüz ki, temelini divanın kurulması teşkil etmektedir. İslâm tarihinde divanı ilk kuranın Hz. Ömer olduğu hususunda kaynaklarımız ittifak etmişlerdir.⁹ Kendisinden sonra özellikle Emevî ve Abbasî dönemlerinde, bu müessese gelişerek devlet yönetiminde etkili olmuştur. Bunun için konuya öncelikle divanın kurulmasını ele alarak başlamak istiyoruz.

1- Divan:

Divan, Farsça mu'rab bir kelime olup "sicil, defter" manasındadır.¹⁰ Genel olarak bu kelimenin Sasanî İmparatorluğu'nda devlet idaresine ait bir mefhum olarak Arap diline intikal ettiği kabul edilmektedir. Divan; devlet idaresindeki çeşitli idarî, askerî ve malî hizmetlerin yerine getirilmesinde kullanılan defterlere, bunların ve devlet memurlarının buldukları yere verilen isimdir.

Divan kelimesinin Farsça'da "şeytanlar" manasına geldiği, katiplere de devlet işlerini çok iyi bildiklerinden, her çeşit gizli ve açık şeylere çabucak vâkıf olduklarından dolayı "şeytanlar" gibi bir manaya işaret etmek üzere "divan" denildiği bazı kaynaklarda anlatılmaktadır. Sonradan bu kelime katiplerin oturdukları yere de verilen bir isim

⁹ İbn Sa'd, *Kitâbu't-Tabakâti'l-Kebîr*, (Kahire: 2001), c. III, s. 275; Belazûri, *Fütûhu'l-Büldan*, (çev. Mustafa Fayda, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., 1987), s. 655; Taberî, *Tarihu'l-Ümem ve'l-Mulûk*, (Beyrut: 1988), c. II, s. 570; Mâverdi, *el-Ahkamu's-Sultaniye*, (Kahire: 1973), s. 189; Mecdelâvi, s. 159; Galip b. Abdulkafi Kureşî, *Evveliyâtü'l-Faruki's-Siyasiyye*, (Mansûre: Daru'l-Vefa, 1990), s. 300; Süleyman Muhammed Temmâvi, *Ömer b. El-Hattab*, (Daru'l-Fikri'l-Arabî, ts.), s. 307; Seyyid Abdülaziz Salim, *Tarihu'd-Devleti'l-Arabiyye*, (Beyrut: Daru'n-Nahdati'l-Arabiyye, 1986), s. 518; Mevlana Şibli Nu'manî, *Hz. Ömer ve Devlet İdaresi*, (çev. Talip Yaşar Alp, İstanbul: Hikmet Yay., 1986), c. II, s. 139.

¹⁰ İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, (Kahire: Dâru'l-Maârif, ts.), c. II, s. 1462; Temmâvi, s. 307.

oldu.¹¹

2- Divanın Kuruluş Sebebi:

Hz. Ömer'in divan teşkilatını tanzim etmesinin sebebi kaynaklarda farklı rivayetlerle anlatılmıştır. Yaygın olarak zikredilen rivayet şudur:

Ebû Hüreyre valisi olduğu Bahreyn'den Hz. Ömer'in yanına geldi. Onunla yatsı namazının sonunda karşılaştı ve selam verdi. Halife halkın durumunu ve sonra ne getirdiğini sorduğunda Ebû Hüreyre; beşyüzbin dirhem getirdiğini söyledi. Bu meblağı yüksek bulan Hz. Ömer, rakamı iki kez tekrar ettirdi. Buna rağmen Halife; "Seni uyku basmış, evine git ve uyu! Sabah olunca bana gelirsin" dedi. Sabahleyin aynı şeyi söyleyen valisinden paranın helal olduğu tekidini de alan Hz. Ömer, halka şunları söyledi: "O bize pek çok mal getirdi. Eğer isterseniz bu malı sizin için sayalım, isterseniz ölçelim öyle taksim edelim." Bir adam ona şunları söyledi: "Ey Mü'minlerin Emiri! Ben, insanlara para vermek için Acemlerin (İranlılar) divan defterleri tanzim ettiklerini gördüm." Bu açıklama üzerine Hz. Ömer, divan defterleri tanzim ettirdi.¹²

Divanın kuruluş sebebine dair diğer rivayetler kısaca şöyledir:

Hz. Ömer'e divan kurmasını tavsiye edenin Firuzan olduğu belirtilmiştir. Firuzan bir ordu göndermekte olan Hz. Ömer'e: "Bu ordudan birisi ayrılırsa ona ne yaparsın ve senin komutanın onun ayrıldığını nasıl bilir?" diye sorunca, Halife "Ne tavsiye edersin?" dedi.

¹¹ İbn Haldun, *Tarihu İbn Haldun*, (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1979), c. I, s. 203; Kureşî, s. 300-301; Temmâvî, s. 307; Mustafa Fayda, "Hz. Ömer'in Divan Teşkilatı", DGBİT, (İstanbul: Çağ Yay., 1986), c. II, s. 140.

¹² Ebû Yusuf, *Kitâbu'l-Harac*, (çev. Ali Özek, İstanbul: Hisar Yay., 1973), s. 87; İbn Sa'd, c. III, s. 300; Belâzurî, s. 662; Taberî, c. II, s. 570; Cahşiyârî, *Kitabu'l- Vüzerâ ve'l- Küttâb*, (Kahire: 1938), s. 11; Şibli, *Hz. Ömer ve Devlet İdaresi*, c. II, s. 139; Fayda, "Divan Teşkilatı", c. II, s. 134; Temmâvî, s. 307-308; M. Zeki Terzi, *Hz. Peygamber ve Hulefâ-i Râşidin Döneminde Askerî Teşkilat*, (Samsun: Sönmez Yay., 1990), s. 29.

Firuzan divan kurmasını tavsiye edip, bu konuda açıklamalarda bulundu. Bunun üzerine Hz. Ömer divanı kurdu.¹³

Diğer bir rivayete göre; Ebû Musa el-Eş'ârî Hz. Ömer'e bir milyon dirhem getirdiğinde oldukça şaşırarak ona şöyle dedi: "Eğer söylediğin doğruysa, bu maldan herkese, hatta hiç cihada gitmemiş olan Yemen'deki çobana bile hisse verilmelidir."¹⁴

İbn Sa'd'da zikredilen bir haberde ise; Ömer'in divan konusunda Müslümanlarla istişare edince, Velid b. Hişam'ın şunları tavsiye ettiği belirtilmektedir: "Ben Şam'dan geldim, oranın emirlerinin divan tedvin etmiş olduklarını ve ordular kurduklarını gördüm. Sen de divan tedvin et, ordular kur!" Bunun üzerine Hz. Ömer onun fikrini benimseyip divanı kurdu.¹⁵

Şam ve Irak-İran bölgelerinde gerçekleştirilen fetihler neticesinde fey gelirleri önemli ölçüde artmış, Müslüman askerlerin ganimet payları yükselmiş, ziraatla uğraşmaya, servet ve araziler edinmeye başladıklarından askerî ruh kaybolmaya başlamıştır. Bu tehlikenin farkına varan Hz. Ömer, onların Allah yolunda cihadla meşgul olmalarını emrederek, askerlerin ve ailelerinin ihtiyaçlarını karşılamayı garanti edip onlara yıllık maaşlar bağlamıştır.¹⁶

Divanın kuruluş sebebi hakkında kaynaklarda zikredilen gerekçeler birbirine benzemektedir. Suriye ve Irak-İran bölgeleri fetihleri neticesinde fey gelirlerinin artmış olması, Hz. Ömer'in yeni bir düzen kurmasını gerektirdi. Divan kurulmadan önce Ömer fey gelirlerini herkese atıyye şeklinde yıllık olarak dağıtmayı kararlaştırmıştı. Rivayetlerden anladığımız kadarıyla Hz. Ömer'in kurmuş olduğu divan,

¹³ Cahşiyârî, s. 11; Fayda, "Divan Teşkilatı", c. II, s. 134.

¹⁴ Ebû Yusuf, s. 88; Fayda, "Divan Teşkilatı", c. II, s. 135.

¹⁵ İbn Sa'd, c. III, s. 275; Belâzuri, s. 655; Taberî, c. II, s. 570; Suyûtî, *Tarihu'l-Hulefâ*, (Beyrut: 1974), s. 134.

¹⁶ Hasan İbrahim Hasan, *Siyasî-Dinî-Kültürel-Sosyal İslam Tarihi*, (çev. İsmail Yiğit, Sadrettin Gümüş, 2.Baskı, İstanbul: Kayıhan Yay., 1987), c. II, s. 185; Kureşî, s. 302; Hüseyin el-Hâc, s. 200.

askerî amaçlarla kurulmasına karşın bütünüyle askerî nitelikte kalmayıp, malî ve askerî kapsamlı bir divan haline gelmiştir.

3- Divanın Kuruluş Tarihi:

Divanın kuruluşu hakkında kaynaklarda iki farklı tarihlendirme vardır. Taberî eserinde 15/636 yılını gösterirken, Vakidî kanalıyla gelen rivayetlere göre ise 20/641 yılı ifade edilmektedir.¹⁷

Hz. Ömer'in 13/634 yılında halife olduğunu göz önüne alırsak, Taberî'ye göre hilafetinin ikinci yılında divanı kurmuş olması gerekmektedir. Artan fey gelirlerinin dağıtımının yeni bir düzene sokulması için divanın kurulduğunu biliyoruz. O halde fetihlerin büyük oranda ilerlemiş olması, cizye ve haraç gelirlerinin Beytülmal'e gelmeye başlamış olması gerekir. Bu açıdan 20/641 yılı daha uygun gözükmekte ise de, Hz. Ömer'in daha önceki yıllarda bu hususta kararlı olduğunu söyleyebiliriz. Çünkü o, fetihlerden sonra ele geçen toprakların dağıtılmamasına karar verirken Sa'd b. Ebî Vakkas'a yazdığı mektupta: "...Mal, hayvan ve eşya olarak toplanan ganimetleri Müslümanlardan hazır bulunanlara bölüştür. Arazi ve nehirleri işleyicilerine bırak ki, onların gelirleri umumun atiyyelerine dahil olsun..." demek suretiyle, bu husustaki kararını 17/638 yılında vermiştir.¹⁸

Fetihlerin hızlı ve düzenli şekilde yürümesi, nizamî bir ordu sayesinde olsa gerektir. Kurulan divanın da nizamî ordunun çekirdeğini oluşturduğunu göz önüne alırsak, divanın kurulma tarihinin 15/636 yılı olması ihtimali kuvvet kazanmaktadır. Hz. Ebû Bekir defnedildiğinde Irak cephesinden takviye güç isteği üzerine Hz. Ömer insanları Farşlılarla savaşmak üzere davet etmiş, ikinci ve üçüncü gün de yapılan bu çağrılar sonuçsuz kalmış, dördüncü gün ancak asker

¹⁷ İbn Sa'd, c. III, s. 276; Belâzurî, s. 657; Taberî, c. II, s. 452; İbnu'l-Esir, c. II, s. 461; Temmâvî, s. 308.

¹⁸ Ebû Yusuf, s. 57; Fayda, "Divan Teşkilatı", c. II, s. 139.

toplanabilmişti.¹⁹ Böylesi hassas bir zamanda asker toplamada yaşanan güçlük, Halife Ömer'i memleketin asker gücünü kayıt altına almaya itmiş olmalıdır. 13/634 yılında yaşanan bu olaydan iki sene sonra divanın tesis edilmesi ihtimali kanaatimizce daha kuvvetlidir. Divanın askerî bölümünün (divanu'l-cund) daha önce kurulup, diğer bölümlerinin sonradan tamamlanmış olması kuvvetle muhtemeldir. Rivayetlerin farkı, bu kurumun tesisinin bütüncül veya parçacı yaklaşımla ele alınmasından kaynaklanmaktadır.

4- Divanın Kuruluşu:

Kendine sunulan teklifleri değerlendirerek divan kurmayı kararlaştıran Hz. Ömer, divan kayıtlarını tutturmaya başladı. Bu iş için Kureyş'in meşhur nesebcilerinden Akîl b. Ebî Tâlib, Mahreme b. Nevfel ve Cübeyr b. Mut'im'i görevlendirdi. Resûlullah'a yakınlıklarına göre insanları divana kaydetmelerini istedi.²⁰

Fey adı altında toplanan gelirlerden pay alacak Medine halkını fetihlere katılan kuvvetler ve aileleriyle birlikte kabile esasına göre divan defterlerine yazdırdı. Şahıs isimlerinin karşısında yılda bir defa verilecek atıyye ile aylık olarak verilecek erzak da belirtilmişti. Ücretin belirlenmesinde İslâm'a giriş önceliğiyle birlikte dine ve devlete hizmet ölçü alındı.²¹

Yapılan düzenlemeler divan tertibinin üç esasa dayandığını gösteriyor:²²

- a) Kabile kabile Resûlullah'a yakınlık ve nesep esası,
- b) İslâm'a girmede öncelik ve dini yaşamada hassasiyet,

¹⁹ Taberî, c. II, s. 361; İbn Kesir, *Büyük İslam Tarihi (el-Bidâye ve'n-Nihâye)*, (çev. Mehmet Keskin, İstanbul: Çağrı Yay., 1994), c. VII, s. 46.

²⁰ Belâzurî, s. 655-656,662,663-664; Taberî, c. II, s. 570; İbn Haldun, *Tarih*, c. I, s. 203; Suyûtî, s. 134.

²¹ M. Zeki Terzi, "Ordu", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay., 2007), c. XXXIII, s. 358.

²² Salim, s. 523.

c) Cihad, bela ve mücadelelerde hayatını kaybedenlerin yakınlarının tercih edilmesi.

Hz. Ömer insanları Resûlullah'a yakınlık ve İslâm'a giriş sıralarına göre divana kaydettirdikten sonra, onlara şu şekilde tahsisat (atiyye) verilmesine karar verdi:

Hz. Peygamber'in zevcelerinden Aişe'ye 12.000, diğerlerine 10.000; Bedir gazilerine 5.000; Uhud gazileri ve Habeşistan muhacirlerine 4.000; Mekke fethinden önce hicret edenlere 3.000; Mekke fethinde Müslüman olanlara 2.000; Kadisiye ve Yermük'te çarpışanlara 2.000; Yemenlilere 400; Kadisiye ve Yermük'ten sonra çarpışanlara 300; ayırt edilmeksizin geriye kalanlara 200 dirhem. Divana kaydedilenlerin kadın ve çocuklarına da atiyeye bağlandı. Mesela; Muhâcir ve Ensâr'ın eşleri ikiyüzden dörtyüz dirheme kadar, Bedir kahramanlarının erkek çocuklarının her birine ikibin dirhem verilirdi. Bu atiyeleri alanların köleleri de, efendilerinin aldıkları kadar alıyorlardı²³ ki, bu da İslâm hukukunda kölelerin yeri hakkında bilgi vermektedir.

5- Divanın Askerî Yönü:

Hz. Ömer'in kurmuş olduğu divan teşkilatına eski kaynaklarda sadece "divan" adı verilmiştir. Kuruluşuyla ilgili rivayetlerin çoğunda "divan" olarak belirtilmekle birlikte, bazı rivayetlerde "divanu'l- cund, divanu'l- ceş" (ordu divanı) adıyla da zikredilmektedir.²⁴

Aslında isimlendirme konusunda serdedilen rivayetlerin hepsinin haklılık payları olduğu görülmektedir. Farklılık kanaatimizce, divanın görmüş olduğu fonksiyonlara göre adlandırmanın yapılmasından kaynaklanmaktadır. Kuruluşu itibariyle divan, hem malî, hem de askerî

²³ İbn Sa'd, c. III, s. 276; Ebû Yusuf, s. 86; Belâzurî, s. 657-659,665; Taberî, c. II, s. 452; A. Cevdet Paşa, *Kıyas-ı Enbiya ve Tevârih-i Hulefâ*, (İstanbul: Bedir Yay., 1981), s. 373-374; Şibli, *Hz. Ömer ve Devlet İdaresi*, c. II, s. 141; Mecdelâvî, s. 163; Salim, s. 522; Fayda, "Divan Teşkilatı", c. II, s. 164-170.

²⁴ Ebû Yusuf, s. 87; Belâzurî, s. 655; Taberî, c. II, s. 452,570.

düzenlemeyi kapsayan bir teşkilatlanmadır. Rivayetlerin bir kısmı onun askerî yönünü, bir kısmı da sonraki zamanlarda daha da önem arz eden malî yönünü ön plana çıkarmışlardır. Şu nokta unutulmamalıdır ki; askerliğin Hz. Peygamber ve Hz. Ebû Bekir dönemlerine nispetle daha zorunlu hale gelmesinde ve neticede düzenli orduların kurulmasında divanın rolü büyük olmuştur.

İbn Haldun'a göre divan; askerlerin sayı ve isimlerini zapt ve tespit etmek, erzak ve maaşlarını tayin etmek, takdir edilen ihsanları gününde ödemek için kurulmuştur.²⁵ Hz. Ömer'in kurduğu divanın askerî bir divan olduğunu Mevlana Şiblî hararetle savunmakta ve şöyle demektedir:

“Ömer orduyu ayrı bir şube olarak teşkil etmeye 15/636 senesinde karar vermiştir. Bu hususta onun en kayda değer teklifi, memleketin bütün insan gücünü bir ordu haline getirme fikridir. O böylece her Müslümanın İslâm ordusunun bir neferi olduğu esasını, tatbik edilebilir bir hakikate dönüştürmeyi teklif ediyordu. Fakat bu esası bütün Arabistan'a aynı anda tatbik etmek mümkün değildi. Bu yüzden işe Kureyş ve Ensar ile başladı...” Şiblî devamla, divanların tutulmasını izah ettikten sonra, Arabistan için tespit edilen maaşların halka yardım olup, ordu idaresiyle ilgisi olmadığını iddia edenlere karşı, Velid b. Hişam'ın halifeye Suriye krallarının yaptığı gibi ordu ve ordu dairesi kurmasını teklif etmesi sonucu Hz. Ömer'in divanı kurduğunu belirtir. Ayrıca askerlikle mükellef tutulmayı önceki savaflara da katılmadıklarından maaşa hak kazanamayanlara maaş verilmediğini, Mekkelilerin de maaş alamamalarının sebebinin bu olduğunu kaydetmektedir.²⁶ Bunu destekleyen bir başka rivayette; Hz. Ömer'in divanı kurarken, “Ben atiyeye üzerine Müslümanları askerleştiriyorum.

²⁵ İbn Haldun, *Tarih*, c. I, s. 202.

²⁶ Şiblî, *Hz. Ömer ve Devlet İdaresi*, c. II, s. 140-142.

Onları divana yazdırıyor ve böylece hakkı arıyorum” dediği zikredilmiştir.²⁷

Kurulan divanın hem malî, hem de askerî yönlerinin bulunduğu rivayetlerden anlaşılmaktadır. Askerlerin sayısı, isim, soy ve maaşlarının divana kaydedilip buna göre hareket edilmesi, bu müessesenin askerî yönünü göstermektedir. Bununla birlikte askerlerin aile fertlerinin de divana dahil edilmesi, onun askerî olmayan yönünü teşkil etmektedir. Şiblî'nin bütün ümmetin askerleştirilmesi görüşü oldukça mübalağalı görünmektedir. Çünkü kadın ve çocukların savaş mecburiyeti bulunmamaktaydı. O halde bunların askerleştirilmesi düşünülemezdi. Bu konuda Hamidullah'ın görüşü de Şiblî'yi destekler mahiyettedir. Hamidullah şöyle der: “Müslümanların fethedilen memleketlerde ziraatla uğraşmaları yasaklandı. Böylece bütün Müslüman halk maaş alan ve devamlı hareket halinde olan asker durumuna sokuldu.”²⁸ Bu noktada tüm halka atıyye verilmesi, devlet gelirlerinin bolluğundan dolayı halkın refahının yükseltilmesi içindir. Fey gelirlerinin artmasından sonra kurulan divan teşkilatından, askerî ve sivil harcama ve çalışmalar birlikte gerçekleştirilmiştir. Fakat şu nokta unutulmamalıdır ki, düzenli ordu teşkilatının kurulmasında divan en önemli rolü üstlenmiştir.

Hz. Ömer, askerleri tatmin etmek ve maneviyatlarını yüksek tutmak için bir divan, yani maaş sicili ihdas ederek, devlete askerlerin durumunu telafi edici bir kaynak ayırma vazifesini verdi. İnsanları durumlarına göre divana kaydedip ihtiyaçlarını karşılaması kamu yararı sağlıyordu.²⁹ Divan uygulamasıyla orduyu bir müessese haline getiren ve maaşlı askerlerden düzenli bir ordu kuran Hz. Ömer, askerlerin ticaret veya ziraatla uğraşmalarını yasakladı. Onun

²⁷ Makrizî, *el-Mevâiz ve'l-İtibâr bi Zikri'l-Hitati ve'l-Âsâr*, (Kahire: 1853), c. I, s. 93.

²⁸ Muhammed Hamidullah, *İlk İslam Devleti*, (çev. İ. Süreyya Sırma, İstanbul: Beyan Yay., 1992), s. 60.

²⁹ *İslam Tarihi Kültür ve Medeniyeti* (The Cambridge History of İslam), (haz. Komisyon, çev. Komisyon, İstanbul: Hikmet Yay., 1988), c. I, s. 79.

döneminde divana kayıtlı Arap kabilelerine mensup asker sayısı 150.000'e ulaşmıştır.³⁰

B- Askerlik Şekli:

Hiz. Ömer divanı kurup insanları durumlarına göre kaydettikten sonra, askerlik sisteminde büyük gelişmeler gerçekleşti. Bu gelişmelerin aşamalı olarak devamı neticesinde, önceleri gönüllülük esasına dayanan askerlik hizmeti bu dönemde mecburiyet kazanmış ve ardından düzenli ordunun kurulmasıyla nizamî şekle girmiştir.

Hiz. Ömer döneminde teşkil edilen ordulara baktığımızda, askerî hizmetin hem gönüllülük, hem de zorunluluk esaslarına dayandığını görürüz. Askerlerin idare ve kontrolü için isimleri, vasıfları, maaş miktarları ve vazifeleri kaydedilerek ordu divanı (divanu'l- cund) oluşturulmuştu.³¹ Ordu divanına kaydedilenler ikiye ayrılmışlardı:

1- Gönüllüler, yani ancak savaş zamanında hizmet görüp savaş sonunda terhis olanlar;

2- Nizamîler, yani askerliği meslek edinmiş olanlar.³²

1- Gönüllü Askerlik (et-Tecnîdü't-Tatavvuî):

Devlet tarafından herhangi bir zorlama olmaksızın, kişilerin dinî hassasiyet ve hamasetlerinin neticesi olarak, Allah'ın rızasını kazanmak ve uhrevî mükâfata erişmek amacıyla orduya katılmasıdır. Hiz. Peygamber döneminden Hiz. Ömer'in hilafetinin ilk yıllarına değin, İslâm ordusunun teşkili bu şekilde olmuştur. Bu zaman zarfında, herhangi bir sefer esnasında veya haricî bir saldırıya karşı koymak gerektiği zaman çağrı yapılır, durumu müsait olanlar savaş araç gereçleriyle birlikte orduya katılırlardı. Hiz. Peygamber gönüllüleri çağırır, bunlar için kayıt kütüğü açılır ve her aday ismini ve hatta adresini buraya

³⁰ Terzi, "Ordu", DİA, c. XXXIII, s. 358.

³¹ Hasan, c. II, s. 185.

³² Mevlana Şibli Nu'manî, *Asr-ı Saadet*, (çev. Ömer Rıza Doğrul, İstanbul: Eser Yay., 1974), c. IV, s. 386; Abdurrauf Avn, *el-Fennu'l- Harbî fî Sadri'l- İslam*, (Mısır: Dâru'l- Maarif, 1961), s. 99.

kaydettirirdi.³³ Nitekim Hz. Peygamber'in Medine'ye hicretinden sonra yaptığı anayasada, devamlı bir ordu yerine gönüllülerden bahsedilmektedir.³⁴

Hz. Peygamber, Müslümanların kendi istek ve arzularıyla sefere çıkmalarını tercih etmiş, istemeyerek giden ve gevşeklik gösterenler için şunları söylemişti:

“Bırakınız onu! Onda hayır varsa Allah size kavuşturur. Hayır yoksa, sizi ondan kurtarmıştır.”³⁵ “Sefer ve cihada, istekli olanlar dışında kimse bizimle çıkmasın!”³⁶

Bununla birlikte Hz. Peygamber'in, kendi zamanında özellikle de Mekke'nin fethine kadar ki dönemde, az sayıdaki Müslüman nüfusun içinden nizamî ordu teşkil etmesi mümkün gözükmemektedir.

Hz. Ebû Bekir döneminde de askerî hizmet gönüllülük esasına dayandı. Kendisi önce merkez Medine'de, az sayıda da olsa birlikler hazırlamış, bu birliklerin geçtikleri yerlerdeki Müslümanlardan katılanları da alarak yola devam etmelerini emretmişti. Fakat gerek merkezde, gerekse diğer yerleşim yerlerinden asker toplamada zora başvurulmamış, gönüllü olarak katılanlar orduya alınarak geri dönmek isteyenlere de izin verilmiştir.³⁷ Nizamî ordunun ilk halife Hz. Ebû Bekir döneminde gerçekleşmemesinin en önemli sebepleri olarak; hilafet süresinin kısa olması ve bu kısa zaman diliminde büyük oranda Ridde savaşları ile meşguliyetini gösterebiliriz.

Hz. Ömer'in hilafetinin başlangıcında gönüllü askerlik genel olarak, divan kurulup mecburi askerlik getirildikten sonra da kısmen

³³ İbn Sa'd, c. II, s. 11; Muhammed Hamidullah, *İslam Peygamberi*, (çev. Salih Tuğ, İstanbul: İrfan Yay., 5. Basım, 1993), c. II, s. 994; Kureşî, s. 279.

³⁴ Muhammed Hamidullah, *el-Vesâiku's- Siyasiyye*, (Beyrut: Dâru'n- Nefâis, 6. Basım, 1987), s. 59-62. (Tercümesi için bkz. İslam Peygamberi, c. I, s. 206-210, Anayasa mad. 18, 24, 36-38.)

³⁵ İbn Hişam, *es-Siretü'n- Nebeviyye*, (Mısır: 1955), c. II, s. 64.

³⁶ İbn Sa'd, II, 100-101.

³⁷ M. Salih Arı, *Hz. Ebû Bekir ve Ridde Savaşları*, (İstanbul: Beyan Yay., 1996), s. 148; Terzi, *Hz. Peygamber ve Hulefâ-i Râşidin Döneminde Askerî Teşkilat*, s. 22.

devam etmiştir. Hilafete geçtiği ilk günlerde, Hz. Ebû Bekir zamanında başlayan Irak-İran cephesindeki savaşlar devam etmekteydi. Cephe komutanı Müsennâ b. Hârise eş-Şeybanî yardım istemek için Medine'ye gelmişti. Halife Ömer kendisine biat etmek üzere Medine'de toplanan halktan hem biat alıyor, hem de onları orduya katılmaya teşvik ediyordu. Üç gün peşpeşe davetine, Farslılara karşı çıkmaya cesaret edemediklerinden icabet eden olmaması üzerine, dördüncü gün şiddetli bir konuşma yaptı. Müsennâ da cephenin durumunu anlatmış ve şöyle demişti:

“Müslümanlar! Beni dinleyin! Ben Mecusilerin cesaretlerini denedim ve gördüm ki, savaş meydanı onların yeri değildir. Irak'ın mühim bölgelerinin çoğunu zaten ele geçirmiş bulunuyoruz. İranlılar üstün cesaretimiz karşısında eğilmişlerdir.”³⁸

Hz. Ömer ve Müsennâ'nın konuşmalarından sonra, Ebû Ubeyd b. Mes'ûd es-Sakafî ileri atılarak, bu işe gönüllü olduğunu söyledi. Ardından gönüllülerin sayısı çoğaldı. Halife Ömer gönüllü kuvvetlerin komutasını Ebû Ubeyd'e vererek, Irak-İran cephesine gönderdi.³⁹

Hz. Ömer'in ordu komutanlığına Ashâb'dan olmayan Ebû Ubeyd'i tayin etmesine bazı kişiler itiraz ederek, ondan Ashâb'dan birisini komutan yapmasını istediklerinde verdiği cevap enteresandır:

“Sizin şimdiye kadar gördüğünüz hürmet, daima gösterdiğiniz sebat ve cesarete dayalıydı. Fakat siz, bir zamanlar taşıdığınız meziyeti kaybetmiş bulunuyorsunuz. Ben hiçbir vakit harpten çekinen kişileri komutanlığa tayin edemem!”⁴⁰

Bu ifadelerinden Halife Ömer'in ordu teşkilinde Ashâb'ın soğuk ve yavaş davranmalarına oldukça içerlendiğini, halkın cihad ruhunu

³⁸ Taberî, c. II, s. 361; İbnu'l-Esir, c. II, s. 396.

³⁹ Taberî, c. II, s. 360-362; Şibli, *Asr-ı Saadet*, c. IV, s. 239-240.

⁴⁰ Taberî, c. II, s. 361; İbnu'l-Esir, c. II, s. 396-397; Şibli, *age*, c. IV, s. 240.

kaybetmesinden korktuğunu anlıyoruz. Bu ve benzeri olaylar onun nizamî orduyu kurmasında sanırız etkili olmuştur.

2- Zorunlu Askerlik (et-Tecnîdu'l- İlzâmî) :

Hz. Peygamber zamanında askerliğin gönüllülük esasına dayanmasının yanında, halkın dinî bir vecibe olarak cihadla emrolunmaları da bir bakıma askerliği zorunlu hale getiriyordu. Resûlullah ordu teşkili, nizamı ve eğitimi için sağlam temel esaslar getirmiştir. Savaşabilecek durumdaki tüm halkı idarî açıdan gönüllü, fakat dinî bir görev olarak devamlı bir ordu elemanı statüsüyle eğitmeye çalışmıştır. Kur'an-ı Kerim'deki birçok âyet-i kerime, sefer ve savunma için teşkil edilen ordulara katılma zorunluluğu getirmiştir.⁴¹ Nitekim Tebük seferi için oluşturulan "zorluk ordusu" (ceyşu'l-usre)'na katılmakta tembellik gösteren üç sahabî Ka'b b. Mâlik, Mürare b. er-Rebî' el-Âmirî ve Hilal b. Ümeyye el-Vâkifi'ye gazve dönüşünde Resûlullah manevi ambargo koymuş, onlarla kendisi ve sahabesi ayetle⁴² tevbeleri kabul edilene değin konuşmamıştır.⁴³

Halife Ömer zorunlu orduya ilk adımı, Müsennâ'nın Hz. Ebû Bekir zamanında çıktığı Irak-İran cephesinden yardım istemek amacıyla Medine'ye, yeni halife olan Hz. Ömer'e gelip de, onun takviye kuvvet oluşturulmasında yaşadığı zorluklar neticesinde bu işi yapmaya karar vermiş olsa gerektir. Müsennâ'ya takviye olarak gönderilen Ebû Ubeyd b. Mes'ûd komutasındaki gönüllü birlik, Müsennâ komutasında bulunan orduya katılmış, Müsennâ- Ebû Ubeyd ikilisi Irak-İran bölgesindeki Nemârik ve Kesker'de 13/634 yılında başarılı neticeler almışlardır. Ardından taktik hatasından İslâm ordusu Köprü savaşında (13/634) yenilmesine rağmen çabuk toparlanarak, Buveyb ve Hanâfis

⁴¹ Konuyla ilgili bazı ayetler şunlardır: Tevbe, 36, 38-47; Feth, 16-17; Nisa, 71-75, 77, 95; Enfal, 15-16, 39, 65

⁴² Tevbe, 118.

⁴³ Taberî, c. II, s. 186; İbn Kesîr, *Tefsîru'l- Kur'âni'l- Azîm*, (Beyrut: Dâru'l- Ma'rife, 1987), c. II, s. 411-413; Kureşî, s. 280; Abdullah Reşid, *İslâm'da Ordu ve Komutan*, (çev. Enver Güneç, Seraceddin Emre, İstanbul: Şûle Yay., 1992), s. 263-265.

bölgelerinde fetihler gerçekleştirmiştir. Bu başarıların ardından Müsennâ, İranlıların Kadisiye savaşını doğuracak olan büyük bir savaş hazırlığına giriştikleri haberini aldı. Durumu bildirip yardım talep eden mektubuna Hz. Ömer şöyle cevap verdi:

“Acemlerin diyarından geri çekilip onların ulaşabileceği sınır boylarına kuvvetlerini dağıt. Baharda hiç kimseyi sevk etme. Sürüp getirdiğiniz dışında hiçbir Fârisî ve savaşçıdan anlaşma kabul etme. İtaat edenleri topla, Arapları çalışmaya sevk et. Düşmanın çalışmasını çalışmanız bilin!”⁴⁴

Bundan sonra Hz. Ömer, muhtelif bölgelerdeki valilerine ve kabile liderlerine mektuplar göndererek; silahlı, atlı, hünerli ve ileri görüşlü ne kadar savaşçı varsa hepsini toplamalarını, gönül arzusıyla gelmeyenleri zorla sürüp getirmelerini, meşhur irade ve kararlılığıyla, “Bana göndermediğiniz kimse kalmayacak, çarçabuk davranacaksınız!” diyerek emretti.⁴⁵ Bu şekilde oluşturulan ordu, Sa'd b. Ebî Vakkâs'ın komutanlığında Farslılara karşı Kadisiye savaşında büyük bir zafer kazanmış ve devamındaki savaşlarla İran'ın fethini gerçekleştirmiştir.

Şam ve Irak-İran bölgelerindeki başarılı fetihler neticesinde fey gelirleri önemli ölçüde arttı. Müslüman askerlerin ganimet payları yükseldi. Askerler fethedilen bölgelerde kendileri için tesis edilen askerî ordugâhlarda kaldılar ve ziraatla uğraşmaya, servet ve araziler edinmeye koyuldular. Böylelikle önemli bir kısmı askerlikten ayrıldılar, sahip oldukları askerî ruh kaybolmaya başladı. Bu tehlikenin farkına varan Hz. Ömer, onların Allah yolunda cihadla meşgul olmalarını emrederek, askerlerin ve ailelerinin ihtiyaçlarını karşılamayı garanti edip onlara yıllık maaşlar bağladı.⁴⁶ Bunun için Hz. Ömer divanı kurarak bütün Müslümanları kaydettirdi ve durumlarına göre onlara

⁴⁴ Taberî, c. II, s. 379; Kureşî, s. 281.

⁴⁵ Taberî, c. II, s. 379; Subhî Salih, *İslam Mezhepleri ve Müesseseleri*, (çev. İbrahim Sarmış, İstanbul: Bir Yay., 1983), s. 365; Hüseyin el-Hâc, s. 200-201; Kureşî, s. 281.

⁴⁶ Hasan, c. II, s. 185; Kureşî, s. 302; Hüseyin el-Hâc, s. 200.

yıllık maaş ve aylık erzak istihkakı verilmesini temin etti. Ayrıca askerlerin isim, neseb, kabile, sima özellikleri, bedenî durumu ve diğer ayırt edip tamamlayıcı özelliklerini ayrı bir deftere (divanu'l-cund) kaydettirip, maaşlarını da tahsis etti.⁴⁷ Askerlerin geride kalan aile fertlerine de divandan maaş bağlanması, toplumsal yararının yanısıra askerin, ailesinin geçimini düşünmeden onları devletin bakımına vermek suretiyle, gözü arkada kalmadan hareket edip başarılarının artmasını beraberinde getirmiştir.

Buna bağlı olarak nizamî askerlere ganimetlerden ayrı olarak Beytülmalden maaş tahsisinden sonra, onların askerî hizmetin dışında herhangi bir şekilde ziraat, sanat, ticaret veya buna benzer özel işlerle uğraşmalarına izin verilmemiş, aksine hareket ettiklerinde cezalandırılmışlardır. Bu sistem nizamî ordunun genel olarak ortaya çıkıp pekişmesini sağlamıştır.⁴⁸ Nizamî askerlere getirilen özel meşguliyet yasağı, gönüllü askerler için geçerli değildi. Onlar sefer ve savaş dışında ziraat, ticaret veya herhangi bir geçim kaynağıyla iştigal edebilirlerdi.⁴⁹

C- Askere Alım ve Terhis Sistemi:

1- Askere Alma (Celb) :

Dinî bir vecibe olarak, silah taşımaya muktedir her yetişkin Müslüman askerlik vazifesiyle mükellefti. Hz. Peygamber döneminde askere celb işlemleri iki türlü yapılıyordu:

a) Devlet merkezi Medine'de yürütülen faaliyetler:

Bir sefer esnasında veya hariçten gelen bir saldırıya karşı koymak icap ettiğinde, devlet başkanı olarak Hz. Peygamber “gönüllüler”i çağırırdı. Bu gibi durumlarda bir kayıt kütüğü açılır ve her namzet

⁴⁷ Avn, s. 98.

⁴⁸ Avn, s. 99; Terzi, *Hz. Peygamber ve Hulefâ-i Râşidin Döneminde Askerî Teşkilat*, s. 30; Mecdelâvî, s. 174.

⁴⁹ Avn, s. 99.

ismini ve hatta adresini buraya kaydettirirdi. Sonra tespit edilen günde gönüllüler silahları, binekleri, sefer azıkları vs. ile şehir dışında bir karargâhta toplanırlardı. Bunun üzerine Resûlullah oraya gelir, gönüllüleri bizzat teftiş eder, çok genç, işe yaramayan ve sefere katılması mahzurlu görülen gönüllüleri geri çevirirdi. Her sefer için gereken asker sayısını devlet başkanı ve başkomutan yetki ve iktidarı dâhilinde Hz. Peygamber, belki de itimat ettiği arkadaşlarıyla istişare sonucu belirler ve bunu muhtemelen bir cemaat namazı esnasında halka duyururdu. Kendi imkânlarıyla kendilerini teçhiz edemeyenleri imkân nispetinde devlet bütçesinden donatırdı.⁵⁰

b) Medine dışında oturanlara uygulanan celb işlemleri:

Medine dışından asker toplama ve celb işi kabileler vasıtasıyla yapılırdı. Kabile başkanlarına başvurulur ve onların muvafakatiyle kabile fertleri gönüllü yazılırdı. Bunlar ya merkez Medine'ye çağrılır veya Medine'den hareket eden orduya bölgelerinden geçerken katılmak üzere hazır beklemeleri söylenirdi. Medine dışına olan seferlerde müsait olan herkes orduya alınmazdı. Kardeşleştirme (muâhâd) işlemi yapılarak, karşılıklı olarak kendilerini kardeş telakki eden iki kişiden birisi sefere çıkıyor, diğeri evinde kalarak kendi evinin ve manevi kardeşinin ailesinin ihtiyaçlarını temin ediyordu.⁵¹

Hz. Ebû Bekir'in kısa süren hilafeti zamanında ve Hz. Ömer'in halifeliğinin ilk günlerinde, askere celb olayı Resûlullah zamanındaki uygulamayla aynıydı. Dini bir mükellefiyet olmasının yanında, insanların gerek dinî hamasetlerini, gerekse ganimet kazanma, iklim ve zenginlik açısından daha rahat yerlerde yaşama duygularını teşvik ederek ordular teşkil edildi. Bir sefer veya dışarıdan gelen bir saldırıya karşı savunma durumunda, devlet başkanı olarak Hz. Ömer sahabenin

⁵⁰ İbn Sa'd, c. II, s. 11; Muhammed Hamidullah, *Hz. Peygamber'in Savaşları*, (çev. Salih Tuğ, İstanbul: Yağmur Yay., 4. Baskı, 1991), s. 228.

⁵¹ Buhârî, Kefâlet, 2, Ferâiz, 15; Müslim, İmâret, 38; İbn Kayyım, c. III, s. 94-95; Hamidullah, *İslam Peygamberi*, c. II, s. 994.

ileri gelenleriyle (danışmanlar) istişare eder ve cihad için tüm müminlere çağrıda bulunurdu. Ayrıca civar kabilelere de haberciler göndererek orduya katılmaları için davet ederdi. Her ne kadar bu durum, insanların gönüllü olarak katılmalarını öngörüyorsa da, gerektiği durumlarda Halife Ömer zora başvurmaktan da kaçınmamıştır. Nitekim Irak-İran cephesindeki mücadele için Müsennâ'ya takviye kuvvet teşkilinde, insanların soğuk ve yavaş davranmaları üzerine tüm valilerine emirler vererek, eli silah tutan herkesin Medine'ye gerekirse zorla gönderilmesini istemiştir.⁵²

Bunun yanında Hz. Ömer'in "anlaşmalı asker" olarak vasıflandırabileceğimiz askerlerden oluşan kuvvetler tertip ettiğini görüyoruz. Bunlar ganimetlerden belli miktar kendilerine verilmesi karşılığında, kendilerinin veya Halifenin istediği bir bölgeye savaşmaya gönderiliyorlardı. Mesela; Becile kabilesinden Cerir el-Beceli Hz. Ömer'e gelerek, kabilesiyle beraber Şam bölgesinde Rumlara karşı mücadele etmeleri karşılığında, buralardan elde edilecek fey gelirlerinin humsunun dörtte birinin kendilerine verilmesini şart koştu. Ömer ise onların Şam bölgesine değil Irak'a gitmelerini istedi. Uzun müzakerelerden sonra Irak bölgesine, belirttiğimiz miktar mukabilinde gitmeyi kabul ettiler ve gittiler.⁵³

Divanın kurulup nizamî askerliğin yürürlüğe konulmasıyla, askere celb işlemleri daha kolay hale geldi. Divanu'l-cund yani askerî idare yoluyla asker kaydı yapılır ve adaylar ordu hizmetine alınırdı. Yine bu devrede gönüllülerin, cihad çağrısına icabet ederek orduya katılmaları ve onların da durumlarına göre ganimetten pay almaları durumu devam etmiştir.

⁵² Taberî, c. II, s. 379; Avn, s. 96-97.

⁵³ Belâzurî, s. 362; Taberî, c. II, s. 370; İbnu'l-Esir, c. II, s. 403-404; Avn, s. 97.

2- Askere Alma Şartları:

Resûlullah savaşlardan önce askerleri kontrol ederdi. Savaşmaya müsait gördüklerine savaşma izni verir, uygun görmediklerini geri çevirirdi. Bu seçimi hangi kriterlere göre yaptığı, uygulamalarından hareketle tespit edilebilmektedir. Aynı prensiplerin çoğunluğu Hz. Ömer döneminde de geçerliliğini biraz daha geliştirerek korumuştur. Genel olarak askere alım prensipleri şunlardır:

a. Müslüman Olmak:

Resûlullah zamanında orduya Müslümanlar dışında hiç kimse alınmamıştır. Bu devirde askerler Ensar ve Muhacirlerden oluşuyordu. Ayrıca ihtiyaç halinde Medine haricindeki kabilelerden orduya asker temin ediliyordu. Askerin Müslüman olması gerekliliği ile ilgili Buhârî'de geçen Bera' hadisi şöyledir:

“Uhud harbinde Resûlullah'a zırh ile yüzü örtülü bir kişi geldi de: “Yâ Resulallah! Hemen harp edeyim de sonra mı Müslüman olayım? diye sordu. Resûlullah: “Müslüman ol, sonra harbet!” buyurdu. O da hemen Müslüman oldu...”⁵⁴

Yine buna benzer bir hadiste Hz. Peygamber, Müslüman olmadığı halde orduya katılmak isteyen bir adamı, “Geri dön! Ben ebediyen bir müşrikten yardım istemem!” diyerek iki defa geri çevirdi. Üçüncü defa sefer halindeki orduya yetişip geldiğinde, Müslüman olduğunu beyan etmesi üzerine Resûlullah orduya katılmasına müsaade etmiştir.⁵⁵

Uhud savaşı hazırlığında 600 kadar kişiden oluşan Yahudi birliği, yardım için geldiklerinde Hz. Peygamber: “Biz onlara asla muhtaç değiliz. Biz inanmayanları inanmayanlara karşı yardımcı olarak kabul etmeyiz!”⁵⁶ demek suretiyle, Müslüman olmadıkları müddetçe orduya

⁵⁴ Buhârî, *Cihad*, 13; İbrahim Cânan, *Kütüb-i Sitte Muhtasarı*, (Ankara: Akçağ Yay., 1988), c. V, s. 52.

⁵⁵ Müslim, *Cihad*, 51.

⁵⁶ İbn Hişam, c. II, s. 64; Hamidullah, *Hz. Peygamber'in Savaşları*, s. 89.

dahil edilmeyeceklerini vurguladı. Kendi kuvvetleri toplamının 700 kadar olduğu bir durumda, yaklaşık bir misli takviye kuvveti Müslüman olmadıkları için geri çevirmesi, bu prensibin önemini ortaya koyması açısından çok önemlidir.

Hz. Ömer döneminde divanu'l- cunda Müslüman askerler kaydedildikleri⁵⁷ için, bu şartın bu dönemde de devam ettiğini söyleyebiliriz. Bazen yapılan anlaşmalarda halkın cizye muafiyeti karşılığında Müslümanlar için ajanlık yapmaları ve birlikte savaşmaları sağlanmıştır. Ebû Ubeyde'nin Ürdün ve Filistin'deki Sâmiriler, Habib b. Mesleme'nin Cerâcime halkıyla yaptıkları antlaşmalar gibi.⁵⁸ Fakat bu tür uygulamalar genel olmayıp, sadece cizye muafiyetinden yararlanmak isteyenleri kapsıyordu.

Orduya alımlarda ırk ayrımı kesinlikle gözetilmemiştir. Müslüman olmaları neticesinde, Hz. Ömer birçok milletten orduya asker almıştı. İran'ın son imparatoru Yezdücerd'in "Cund-u Şahenşah" (İmparator Muhafızları) denilen 4000 kişilik seçme kuvveti vardı. Bu kuvvet Kadisiye'de birçok harekâta katıldıktan sonra, İranlılardan ayrılarak İslâmiyet'i kabul etti. Sa'd b. Ebî Vakkas onları ordu saflarına aldı ve Kûfe'ye yerleştirip onlara maaş bağladı.⁵⁹ Bunun yanında diğer milletlerden Müslüman olan birçok kişi İslâm ordusuna katılmışlardır. Sûs savaşından sonra Müslüman olup orduya yazılarak Basra'da ikamet eden Hintliler, Mısır'ın fethine katılmış olan ve Amr b. Âs Fustât şehrini kurduğunda buraya yerleştirilen 500 civarında Rum ve Yunan askerler bunlardan bazılarıdır.⁶⁰

Yukarıda verilen örneklerden anladığımız kadarıyla, orduya diğer milletlerden de insanlar alınmıştır. Bu sebeple araştırmacı Hüseyin el-Hâc'ın: "İşin başında ordu sadece Arap unsurundan müteşekkildi. Bu

⁵⁷ Salih, s. 371; Corci Zeydan, *İslam Medeniyeti Tarihi*, (çev. Z. Meğamiz, İstanbul: 1976), c. I, s. 224.

⁵⁸ Belâzurî, s. 226-228

⁵⁹ Belâzurî, s. 401.

⁶⁰ Şibli, *Hz. Ömer ve Devlet İdaresi*, c. II, s. 152.

durum Resûlullah zamanından Emevîlere kadar devam etti.”⁶¹ demesini doğru bulmamaktayız. Çünkü Resûlullah zamanında, tarihçilerimizce meşhur olan Habeşli Bilal, İranlı Selman ve farklı milletlerden edinilip azad edilen köleler İslâm ordusunun saygın birer neferleri olmuşlardır.

b. Buluş Çağına Ermiş Olmak:

Hz. Peygamber savaşa çıkacak olan orduyu denetler ve belli bir yaşın altında olanların savaşa katılmalarına izin vermezdi. Ancak çok hevesli olan, ağlayan veya gücünü ispat edenlere tolerans göstermekteydi. Abdullah b. Ömer, kendisinin 14 yaşında olduğu zaman, Uhud günü savaş için Resûlullah'tan izin istendiğinde reddettiğini, sonra Hendek savaşında 15 yaşında bulunduğu halde O'na arz olunduğunda kabul ettiğini rivayet etmiştir.⁶²

Diğer bir rivayete göre Resûlullah, Ensarın bülüğa yaklaşmış çocuklarını her sene gözden geçirirdi. Önünden geçen bir çocuğu kabul etti. Sonra kendisine Semûre b. Cündeb arz olunduğunda onu reddetti. Bunun üzerine Semûre, kendisinin önceki kabul edilen çocuğu güreşte yenebileceğini iddia etmesi üzerine, buna izin veren Resûlullah, Semûre'nin galip gelmesi neticesinde onu da orduya kabul etti.⁶³ Yine kendisine arz olunan Umeyr b. Ebî Vakkas'ı küçük bularak kabul etmeyip de onun ağlaması üzerine orduya katılmasına izin vermişti.⁶⁴

Hz. Peygamber'in orduya alımlarda belirli yaş sınırı koymadığı görüşü de bulunmaktadır.⁶⁵ Uygulamalara baktığımızda yaş sınırından ziyade, kişinin bâliğ, bedeni güç ve özelliklerinin yerinde olması gibi, o zamanlar savaşta daha önemli olan özelliklere bakılmıştır. Nitekim yukarıda zikrettiğimiz Semûre olayında, güreşte gücünü ispat etme neticesinde savaşa katılma ruhsatının verildiğini görmekteyiz.

⁶¹ Hüseyin el-Hâc, s. 199.

⁶² Buhârî, *Şehâdet*, 18.

⁶³ Ebû Ömer Yusuf İbn Abdilber, *el-İstiâb fî Ma'rifeti'l- Ashab*, (thk. Adil Mürşid, Ammân: Dâru'l-A'lâm, 2002), s. 301.

⁶⁴ Vâkidî, *Kitâbu'l- Meğâzi*, (London: 1966), c. I, s. 21.

⁶⁵ Hüseyin el-Hâc, s. 198; Avn, s. 85.

Müslümanların sayı olarak azlığını da gözönünde tutarak olaya yaklaştığımızda, savaşmaya ehliyetli kişilerin yaşından ziyade, kabiliyet ve kuvvetlerinin daha ön plana çıkması gerektiğini söyleyebiliriz. Fakat Hz. Peygamber'in bülüğ çağına ermeyi nazara aldığı örneklerle bakarak, genelleme yoluyla 15 yaş şartı ifade edilebilir. Bu yaş, Arabistan şartlarında gençlerin erken bülüğe ermeleri dolayısıyla normal karşılanmalıdır.

Hz. Ömer devrinde ise divana ancak Müslüman, âkil, hastalıklardan sâlim ve ergenlik çağına gelen, korkuya kapılmaksızın savaşlarda ileri atılan kişiler kaydedildiği⁶⁶ için, ordu teşkilinde kişilerin yaşlarına göre alınıp alınmaması söz konusu değildir. Savaşmaya gerek bedenî gerekse ruhî olarak müsait olanların hepsi divanlar yoluyla rahatlıkla tespit edilebiliyordu. Bu açıdan baktığımızda divanlar aynı zamanda memleketin savaşabilecek insan gücü potansiyelini gözler önüne sermekteydi.

c. Sağlıklı Olmak:

Asker aklı melekeleri yerinde ve sağlam, hastalık ve sakatlıklardan sâlim olmalıdır. Uzun süreli hastalıklar savaşa katılmama nedenlerindedir. Böyle kişiler kronik hastalığı olan, sakat ve kör olanlardır.⁶⁷

Zeyd b. Sâbit, Resûlullah'ın: "İnananlardan yerlerinde oturanlar ile mallarıyla, canlarıyla Allah yolunda cihad edenler bir olmaz."⁶⁸ ayetini yazdırırken kör olan Abdullah b. Ümm-i Mektûm'un yanlarına gelerek, "Cihada gücüm yetseydi, ben de elbette cihada gidip savaşırdım." demesi üzerine vahiy gelerek ayete "Zarar sahibi olanlardan başka" istisnasının eklendiğini rivayet etmiştir.⁶⁹ Bu

⁶⁶ Salih, s. 371; Zeydan, c. I, s. 224.

⁶⁷ Mahmud Şit Hattab, *Komutan Peygamber*, (çev. Ahmet Ağırakça, İstanbul: Bir Yay., 1988), s. 33 ; Hüseyin el-Hâc, s. 198.

⁶⁸ Nisâ Sûresi, 95.

⁶⁹ Buhârî, *Cihad*, 31.

konudaki bir başka hadiste, Resûlullah'ın savaştan geriye bıraktıkları arasında kör ve topalların da bulunduğu ifade edilmektedir.⁷⁰

Hz. Ömer ordu divanına kaydederken askerlerin sağlık durumlarını gözettiği gibi, ayrıca ordu için sağlık işleriyle ilgilenen görevliler de tayin etmişti.⁷¹

Askerlerin sıhhatini korumak için bazı tedbirler alınmıştı. Seferler mevsime göre düzenlenir; soğuk bölgelere yazın, sıcak yerlere kışın sefer yapılırdı. Hz. Ömer, Umeyr b. Sa'd el-Ensârî'yi 21/642 yılında büyük bir ordu ile Rum ülkesine gönderdi. Onu yazları savaştan askerlerin (es-Sâife) başına geçirdi, bu ilk sâife idi.⁷² Mevsimlere göre seferler “şâtiye” ve “sâfiye” olarak nitelendirilmişlerdir.

Askerî şehirlerin kurulmasında sağlık şartlarına dikkat edilerek, askerlerin sıhhatini bozmayacak yerler tercih edilmiştir. Dicle ve Medâin'in havasının askerler üzerindeki olumsuz etkisi sebebiyle, konak yeri değiştirilmiş ve neticede Kûfe şehri kurulmuştur.⁷³ Ayrıca sivrisineğin bol olduğu yerlerden de uzak durulmaya çalışılmıştır.⁷⁴ Mısır valisi Amr b. Âs, askerlerini ilkbaharda kırlara göndermiş, onlara vakitlerini avlanmak ve gezmekle geçirmelerini ve atlarını zengin otlaklarda semirtmelerini emretmişti.⁷⁵

d. Mazereti olmamak⁷⁶, bedenî güç ve liyakate sahip olmak, cesur ve atılgan olmak, korkak olmamak.⁷⁷

Hz. Ömer askerlerin savaşmaları ve büyük zaferler

⁷⁰ Buhârî, *Meğâzi*, 81; Müslim, *Tevbe*, 9.

⁷¹ Taberî, c. II, s. 385; Avn, s. 121.

⁷² Belâzurî, s. 194.

⁷³ Taberî, c. II, s. 477.

⁷⁴ Ebû Yusuf, s. 66.

⁷⁵ Şibli, *Hz. Ömer ve Devlet İdaresi*, c. II, s. 158.

⁷⁶ Ebeveynine veya hastaya refakat etmesi gerekenlere Hz. Peygamber izin vermiştir. Bir savaş esnasında şöyle dedi: “Arkanızda Medine’de bir topluluk vardır ki, onları burada bulunmaktan özürleri alıyordu. Biz bir dağ yolundayken veya bir vadi içinde yürürken, o Medine’dekiler de bizimle beraberdirler.” Buhârî, *Cihad*, 35.

⁷⁷ Terzi, *Hz. Peygamber ve Hulefâ-i Râşidin Döneminde Askerî Teşkilat*, s. 32; Hüseyin el-Hâc, s. 198; Hattab, *Komutan Peygamber*, s. 33.

kazanmalarında önemli olan bazı sıfatlara sahip olmaları hususunda oldukça hassastı. Bu sıfatlardan bazıları; kuvvetli iman, dünya sevgilerinin olmaması, Müslüman olmayanlarla beraber yaşamaması ve temel ihtiyaçlarda israf etmemektir.⁷⁸

3- Askerlikten Terhis ve İzine Ayırma Sistemi:

Resûlullah döneminde askerî hizmetin sona ermesi, savaşın sona ermesine bağlı olarak geçiciydi. Herhangi bir sefer veya savaş durumunda savaşabilecek kişileri orduya alır, sefer/savaş dönüşünde herkes kendi özel işleriyle, özellikle de o dönemde ticaret ve ziraatla iştigal ederlerdi. Yeni bir sefer/savaş çağrısında kişiler tekrar orduya katılarak vazifelerini yerine getirirlerdi.⁷⁹

Hz. Ebû Bekir zamanında, merkezî idareye karşı çıkarak ayaklanan gruplar oldu. İrtidat veya Ridde olayları olarak adlandırılan bu ayaklanmaları bastırmak için Halife, Arap Yarımadası halkından Müslüman olan herkesi orduya çağırdı. Toplanan kuvvetleri onbir birliğe ayırarak, her bir birliğin başına bir komutan tayin etti. Ardından bunları ülkenin muhtelif bölgelerine gönderdi. Yemen'e gönderilen İkrime b. Ebî Cehil komutasındaki birlik, mesafenin uzaklığı ve savaş şartlarının zorluğu gibi sebepler yüzünden oldukça yorulmuştu. Hz. Ebû Bekir bu birliği terhis ederek yerine başka bir birlik gönderince, terhis edilen birlik Medine'ye döndü. Terhis edilen orduya "Ceyşu'l-Bidâl" (Değiştirilenlerin Ordusu) denilmiştir.⁸⁰ Fakat bu olay terhis konusunda sabit ve kaideli uygulamaların olduğunu göstermekten uzak olup yorulan birliğin değiştirilmesidir.

Halife Ömer döneminde de, günümüz özelliğinde bir terhis sistemi göremiyoruz. Askerlerin ordudan uzak kalmalarını geçici terhis veya izine ayırma olarak ifade etmek mümkündür. Tabyalarda nöbet tutmak, uzak diyarlarda zor şartlar altında savaşmak, askerlere de komutanlara

⁷⁸ Kureşî, s. 278.

⁷⁹ Avn, s. 88.

⁸⁰ İbnu'l-Esir, c. II, s. 370; Avn, s. 89.

da ağır güçlükler yüklemekteydi. Nitekim bunu gören Hz. Ömer, halkı cihada teşvik etmedeki büyük hırsına rağmen askere, eş ve yakınlarına acıyarak ve aralarında adaleti gerçekleştirerek, askerlerini uzun müddet gurbette tutmayacağını taahhüt etmiştir.⁸¹ Onun devrinde asker, dört aydan fazla seferde kalmazdı. Dört ay görev yapan askeri gönderir ve başkalarını görevlendirirdi. Bunu daha çok izine ayırma olarak görmek gerekir. İran topraklarındaki orduyu her sene takviye kuvvetler göndererek değiştiriyordu.⁸²

Askerin dört aydan fazla cephede kalmaması kararı ile ilgili şöyle bir olay rivayet edilmektedir:

“ Hz. Ömer gündüz olduğu gibi gece de şehri gezerek halkın durumunu öğrenmeye çalışırdı. Yine bir gece şehri dolaşırken, evin birinden bir kadının üzüntülü sesle kocasından ayrı kalışından dolayı şiirler okuduğunu duydu. Halife kadının durumunu sorduğunda, kocasının uzun süredir seferde olduğunu öğrendi. Bu kadının adı Mesleme idi. Derhal kocasının bulunduğu birliğe haberci göndererek adamın evine dönmesini emretti. Daha sonra Ömer kızı Hafsa'ya, kadının kocasından ne kadar süre ayrı kalabileceğini sordu. Kızından, en fazla dört ay ayrı kalabileceği cevabını alınca, askerlerin dört aydan fazla birliklerde tutulup ailelerinden uzak kalmaması kararını alıp, bütün komutanlarına tebliğ etti. İzinlerini dolduran askerler birliklerine tekrar geri dönerlerdi.⁸³

Emekliliğe benzer nihai terhisin Müslümanlar tarafından uygulandığına dair tarih kitaplarında bir kayıt göremiyoruz. Ancak ihtiyarlık yaşına erişen, orduda hizmet etmesi mümkün olmayanlar ordudan ayrılırlardı. Bunların yerine genç askerler alınırdı. Terhis, ücretli nizamî ordu mensupları (murtazıka) için söz konusuydu. Gönüllü askerlere gelince, bunlar daha çok yazın çıktıkları savaşlarda

⁸¹ M. Hüseyin Heykel, *el-Fâruk Ömer*, (Kahire. 1364), s. 96.

⁸² Ebû Dâvûd, Harac, 2960; Salih, s. 374.

⁸³ Suyûtî, s. 133; Kureşî, s. 288-289.

görev yaptıktan sonra, kışın memleketlerine ve evlerine dönerlerdi.⁸⁴

4- Askerlikten Muafiyet:

Hız. Peygamber ve onu izleyen dönemlerde askerlikten muafiyet (afv) prensipleri aynı olmuştur. Bu durum güç yetirememeye ile sınırlı tutulmuştur. Bunlar da zayıflık, hastalık, sakatlık, âcizlik, çocukluk, ihtiyarlık, kadın olma vb. durumlardır. Bunun yanında Tevbe sûresindeki bir ayette,⁸⁵ insanlardan belirli bir zümre veya grubun, dinde kendilerini yetiştirip halkı bu alanda aydınlatmaları için orduya katılmayarak geride kalmaları gerektiği vurgulanmıştır.⁸⁶

Sonuç

İslâm tarihinde siyasî, malî ve düzenli askerî yapılanmanın başlangıcı veya en önemli sâiki olarak “divan”ı görmekteyiz. Hız. Ebû Bekir zamanında başlamış olan Irak ve Suriye bölgesi fetihlerinin genişleyerek devam etmesi sonucu hazine gelirleri artmış, artan gelirlerin ekonomik refahını halka yaymak ve fetihlerin daha organizeli devamlılığını sağlamak üzere divan kurulmuştur. Hız. Ömer zamanında divanın kurulmasıyla birlikte, daha önce Hız. Peygamber ve Ebû Bekir dönemlerinde gönüllülüğe dayanan askerlik şekli mecburiyet kazanmış, askere alımlar sistemli olmuştur. Divan kayıtlarından, memleketin savaşabilecek insan gücünü tespit etmek mümkün olunca, düzenli orduların vücut bulması yönünde ilk adım da atılmış oldu. Bu aşamadan sonra Hız. Ömer ordu teşkilinde zorlanmamış ve birçok cephede aynı zamanda mücadele verme imkânına kavuşmuştur. Fetihlerin hızıyla birlikte Beytülmal'e girdiler çoğalmış, böylece meslekî olarak askerlikle iştigal eden bir asker sınıfını ortaya çıkaracak finansman sağlanmış ve askeriye gelişerek kurumsallaşmıştır.

⁸⁴ Avn, s. 89-90; Salih, s. 374; Terzi, *Hız. Peygamber ve Hulefâ-i Râşidin Döneminde Askerî Teşkilat*, s. 33-34.

⁸⁵ Tevbe Sûresi, 122.

⁸⁶ İbn Kesir, *Tefsir*, c. II, s. 415; M. Ali Sâbûnî, *Safvetü't-Tefâsir*, (çev. S. Gümüş, N. Yılmaz, İstanbul: Yeni Şafak Yay., 1995), c. II, s. 543-544.

Sistematize edilen ordu sayesinde; kuzeydoğuda Irak-İran, kuzeyde Suriye ve kuzeybatı istikametinde Mısır ana cephelerinde aynı anda başarılı fetihler gerçekleştirilmiştir.

Kaynakça

A. Cevdet Paşa, *Kıyas-ı Enbiya ve Tevârih-i Hulefâ*, İstanbul: Bedir Yay., 1981, c. I-II.

Arı, M. Salih, *Hz. Ebû Bekir ve Ridde Savaşları*, İstanbul: Beyan Yay., 1996.

Avn, Abdurrauf, *el-Fennu'l- Harbî fî Sadri'l- İslâm*, Mısır: Dâru'l- Maarif, 1961.

Belazûrî, Ahmed b. Yahyâ b. Cabir (279/892), *Fütûhu'l-Büldan*, çev. Mustafa Fayda, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., 1987.

Buhârî, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail b. İbrahim b. el-Muğîre el-Cu'fi (256/870), *Sahih-i Buhari ve Tercemesi*, çev. Mehmed Sofuoğlu, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2004, c. I-XVIII.

Cahşiyârî, Muhammed b. Abdûs b. Abdullah el-Kûfi (331/942), *Kitabu'l-Vüzerâ ve'l- Küttâb*, Kahire: 1938.

Cânan, İbrahim, *Kütüb-i Sitte Muhtasarı*, Ankara: Akçağ Yay., 1988, c. I-XVIII.

Ebû Dâvud, Süleyman b. el-Eş'as (275/888), *Sünen-i Ebu Davud Terceme ve Şerhi*, çev. Necati Yeniel / Hüseyin Kayapınar, İstanbul: Şamil Yay., 1989, c. I-XVII.

Ebû Yusuf, Ya'kûb b. İbrahim (182/798), *Kitâbu'l-Harac*, çev. Ali Özek, İstanbul: Hisar Yay., 1973.

Efendi, Abdulvehhab, *Nasıl Bir Devlet*, çev. Hasan T. Kösebalaban, İstanbul: İlke Yay., 1994.

Fayda, Mustafa, "Hz. Ömer'in Divan Teşkilatı" *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, İstanbul: Çağ Yay., 1986, c. I-XV.

Hamidullah, Muhammed, *el-Vesâiku's- Siyasiyye*, 6. Basım, Beyrut: Dâru'n- Nefâis, 1987.

_____, *Hz. Peygamber'in Savaşları*, çev. Salih Tuğ, 4. Baskı, İstanbul: Yağmur Yay., 1991.

_____, *İlk İslâm Devleti*, çev. İ. Süreyya Sırma, İstanbul: Beyan Yay., 1992.

_____, *İslâm Peygamberi*, çev. Salih Tuğ, 5. Basım, İstanbul: İrfan Yay., 1993, c. I-II.

Hasan, Hüseyin el-Hâc, *Hadâratu'l-Arab fî Sadri'l-İslâm*, 1. Baskı, Beyrut: Müessesetu'l-Câmiyye, 1992.

Hasan, Hasan İbrahim, *Siyasî-Dinî-Kültürel-Sosyal İslam Tarihi*, çev. İsmail Yiğit, Sadrettin Gümüç, 2.Baskı, İstanbul: Kayıhan Yay., 1987, c. I-X.

Hattab, Mahmud Şit, *Komutan Peygamber*, çev. Ahmet Ağırakça, İstanbul: Bir Yay., 1988.

Heykel, M. Hüseyin, *el-Fâruk Ömer*, Kahire: 1364.

İbn Abdilber, Ebû Ömer Yusuf b. Abdullah en-Nemerî (463/1071), *el-İstiâb fî Ma'rifeti'l- Ashab*, thk. Adil Mürşid, Ammân: Dâru'l-A'lâm, 2002.

İbn Haldun, Abdurrahman b. Muhammed (808/1406), *Tarihu İbn Haldun*, Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1979, c. I-VII.

İbn Hişam, Ebu Muhammed Abdulmelik (218/833) *es-Sîretü'n- Nebeviyye*, Mısır: 1955.

İbn Kayyım el-Cevziyye, Muhammed b. Ebî Bekr (751/1350), *Zâdu'l- Meâd*, çev. Heyet, İstanbul: İklim Yay., 1989.

İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ' İmâduddin İsmail el-Hâfız b. Ömer (774/1372), *Tefsîru'l- Kur'âni'l- Azîm*, Beyrut: Dâru'l- Ma'rife, 1987, c. I-IV.

_____, *Büyük İslam Tarihi (el-Bidâye ve'n-Nihâye)*, çev. Mehmet Keskin, İstanbul: Çağrı Yay., 1994, c. I-XV.

İbn Manzûr, Cemaluddin Muhammed b. Mükerrrem (711/1311), *Lisânu'l-Arab*, Kahire: Dâru'l-Maârif, ts., c. I-VI.

İbn Sa'd, Muhammed b. Sa'd b. Menî' ez-Zührî (230/845), *Kitâbu't-Tabakâti'l-Kebîr*, thk. Ali Muhammed Amr, Kahire: Mektebetü'l-Hâncî, 2001, c. I-XI.

İslâm Tarihi Kültür ve Medeniyeti (The Cambridge History of İslâm), haz. Komisyon, çev. Komisyon, İstanbul: Hikmet Yay., 1988.

Kureşî, Galip b. Abdulkafi, *Evveliyâtü'l -Faruki's-Siyasiyye*, Mansûre: Daru'l-Vefa, 1990.

Makrizî, Ahmed b. Ali b. Abdulkadir (845/1441), *el-Mevâiz ve'l-İtibâr bi Zikri'l-Hitati ve'l-Âsâr*, Kahire: 1853.

Mâverdî, Ali b. Muhammed b. Habib (450/1058), *el-Ahkamu's-Sultaniyye ve'l-Velâyâtü'd-Diniyye*, Kahire: 1973.

Mecdelâvî, Faruk Said, *el-İdâretü'l-İslâmiyye fî Ahdi Ömer b. el-Hattâb*, Beyrut: Dâru'n-Nahdati'l-Arabî, 1991.

Müslim, Ebû'l-Huseyn Müslim b. el-Haccac el-Kuşeyrî (261/875), *Sahihi Müslim Tercüme ve Şerhi*, çev. Ahmet Davutoğlu, İstanbul: Sönmez Neşriyat, 1980, c. I-XII.

Nesâî, Ebû Abdurrahman Ahmed b. Şuayb (303/915), *Süneni Nesâî Tercemesi*, çev. Abdullah Parlıyan, Konya: Konya Kitapçılık, 2005, c. I-III.

Reşid, Abdullah, *İslâm'da Ordu ve Komutan*, çev. Enver Güneç, Seraceddin Emre, İstanbul: Şûle Yay., 1992.

Sâbûnî, M. Ali, *Safvetü't-Tefâsir*, çev. S. Gümüş, N. Yılmaz, İstanbul: Yeni Şafak Yay., 1995, c. I-VII.

Salih, Subhî, *İslâm Mezhepleri ve Müesseseleri*, çev. İbrahim Sarmış, İstanbul: Bir Yay., 1983.

Salim, Seyyid Abdülaziz, *Tarihu'd-Devleti'l- Arabiyye*, Beyrut: Daru'n-Nahdati'l-Arabiyye, 1986.

Suyûtî, Celâluddin Abdurrahman b. Ebî Bekr (911/1505), *Tarihu'l-Hulefâ*, Beyrut: 1974.

Şiblî, Mevlana Nu'manî, *Asr-ı Saadet*, çev. Ömer Rıza Doğrul, İstanbul: Eser Yay., 1974, c. I-V.

_____, *Hz. Ömer ve Devlet İdaresi*, çev. Talip Yaşar Alp, İstanbul: Hikmet Yay., 1986, c. I-II.

Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr (310/922), *Tarihu'l-Ümem ve'l-Mulûk*, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1988, c. I-VI.

Temmâvî, Süleyman Muhammed, *Ömer b. El-Hattab*, Daru'l-Fikri'l-Arabî, ts.

Terzi, M. Zeki, *Hz. Peygamber ve Hulefâ-i Râşidin Döneminde Askerî Teşkilat*, Samsun: Sönmez Yay., 1990.

_____, "Ordu", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay., 2007, c. XXXIII.

Vâkidî, Muhammed b. Ömer (207/822), *Kitâbu'l- Meğâzi*, London: 1966.

Zeydan, Corci, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, çev. Z. Meğamiz, İstanbul: Üçdal Yay., 1976.

Künye:

Çil, Halit, "İslâm Tarihi'nde İlk Düzenli Ordunun Kuruluşu", *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi* III, (2013): 78-108.